

SİVİL TOPLUMUN KAVRAMSAL TARİHİ ve SİVİL TOPLUMLA İLGİLİ GÜNCEL TARTIŞMALAR

Mete Kaan KAYNAR*

Öz

Dünya ekonomisinde ve politikasında yaşanan küresel değişim ve bilişim teknolojisindeki gelişmeler, 1980'lerden bu yana siyasal fikirler ve yapıları derinden etkilemektedir. Doğu Avrupa'da otoriter yönetimlerden demokrasiye doğru yaşanan dönüşüm, SSCB'nin çözülmesi, sosyalizmin krizi ve bilişim teknolojisindeki baş döndürücü gelişmeler, Batı siyaset biliminin anahtar kavramları olan "demokrasi" ve "sivil toplum"u tüm dünyada yeniden popüler hale getirdi. Bu çalışmada da sivil toplumun kavramsal tarihi özetlenmekte, sivil toplum demokrasi ilişkisi irdelenmekte ve çağdaş bir sivil toplum tanımına ulaşılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sivil toplum, demokrasi, kamu, devlet.

Abstract

Conceptual History of Civil society and Contemporary Debates on Civil Society

Global changes in economics, politics and information technology have strongly affected the political ideas since the 1980s. The democratic transition in the Eastern Europe, collapse of USSR, crisis of socialism and tremendous developments on information technologies have made the concept of civil society and democracy which have been one of the main concepts of the Western politics popular all over the world. In this study, conceptual history of civil society is summarised and categorised, relationship between democracy and civil society is evaluated and it is tried to reach a contemporary definition of civil society.

Keywords: Civil society, democracy, public, state.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, 06800, Beytepe-ANKARA, kaynar@hacettepe.edu.tr.

GİRİŞ

Son yirmi yılın siyaset bilimi tartışmalarını derinden etkileyen kavramlardan biri de sivil toplumdur. Kavramın tüm dünyada popüler hale gelmesinde, sivil toplum ile demokrasi arasında, özellikle 1980'lerden bu yana kurulmaya başlanan zorunluluk ve gereklilik ilişkisi hayli önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim 1970'lerde başlayan ve 1980 ortalarında sonra hızlanarak iki kutuplu dünyayı da sona erdiren gelişmeler, kutbun her iki cephesindeki siyasal sistemler üzerinde yeniden düşünmek ve bu sistemlerin etkinliklerini sorgulamak için verimli bir zemin hazırlamıştır. Kutbun Batı yakasındaki kapitalist ülkelerin liberal demokrasileri, demokrasiyi pratikte seçim, meclis ve partilere indirgemiş olmakla eleştirilirken, Doğu Bloku'ndaki gelişmeler ise sosyalizm adına yürütülen toplum mühendisliğinin sonuçlarını gözler önüne sermiştir. Her iki gelişme de hem akademik, hem de popüler siyasal ilgiyi "sivil toplum" ve bu kavramın demokrasi ile olan ilişkisine çekmiş; sivil toplum hem kapitalist temsili demokrasiyi yeniden demokratikleştirecek, onu toplumsal olana doğru genişletecek bir araç, hem de toplumları otoriter yönetimlerin toplum mühendisliğine karşı koruyabilecek bir kalkan olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bir başka ifade ile aktif ve dinamik bir sivil toplumun çağdaş, katılımcı bir demokrasinin varlığının, etkililiği ve verimliliğinin temelinde yer aldığı yargısı, hem siyaset biliminin hem de güncel siyasal tartışmaların soğuk savaştan çıkardığı önemli kıssadan hisselerden biri olmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı da çağdaş bir sivil toplum tanımı çerçevesinde sivil toplum kavramı ile demokrasi arasındaki, yukarıda ana hatlarıyla özetlenen bu ilişkiyi tartışmaktır. Bu amaçla ilk başta sivil toplum kavramının tarihsel arka planından yola çıkılacak, sivil toplum kavramı ile demokratikleşme arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin irdelenmesinin ardından da katılımcı bir demokrasiye temel oluşturabilecek bir sivil toplum tanımına ulaşılmaya çalışılacaktır.

I. SİVİL TOPLUMUN KAVRAMSAL TARİHİ

I.1. Tek Gerçek Olarak Kamusal

Sivil toplumla ilgili ilk tartışmalar Antik Yunan'da görülmeye başlanır. Yunan kent devletlerinde özgür vatandaşların ortak kullandığı *konie* (polis) alanı, bireylerin özel alanı olan *oikos*dan tamamen ayrılmıştır. Oikos evin, ailenin, çalışmanın ve yaşamak için gerekli zorunlu etkinliklerin gerçekleştirildiği alan olarak tanımlanırken; polis, özgür yurttaşların devlet

yönetimine katıldıkları, yaşam için gerekli zorunluluklardan uzak, insani varoluşun gerçekleştirildiği (Arendt, 1996: 34) bir etik alan olarak adlandırılmıştır¹. Bir başka deyişle, Antik Yunan'da ev hayatını -özel alanı- temsil eden oikos, yegane eşitlikler alanı olarak tanımlanan polis'in doğal arka planını oluşturmuş, hukukla değil hakimiyet ilişkileriyle yönetilen bir alanı ifade etmiştir (Seligman, 1992: 84; Chandhoke, 1995: 79). Yaşam için gerekli zorunlu etkinliklerin gerçekleştirildiği oikosun reisi erkek/yurttaş polise, (evin) reis(i) olması nedeniyle katılma hakkına sahip olmuştur.

Antik Yunan'da polis'in eşitlikler, oikosun ise katı eşitsizlikler alanı olmasına karşın polis/oikos ayrımı, Habermas (1997: 60)'a göre, Yunanlıların bilincinde kamunun özel alan karşısında bir özgürlük ve istikrar alanı olarak düşünülmesine olanak sağlamıştır: Aristoteles'in de vurguladığı gibi, kent devletinde her şey ancak kamunun ışığında açığa çıktığında alenileşmektedir. Adaletin polis içerisinde tecellisi, Aristoteles'in bir politik toplum kavramı olarak "yurttaş" tanımına da yansır: Aristoteles'in yurttaşı, "*mahkemeye gidebilen, dava açabilen veya* (Aristoteles, 1990:70)", "*devlet yönetimine katılabilen* (Aristoteles, 1990: 77) kişidir. Platon'un düşüncesinde ise bu, devlet ile birey arasındaki uyumu sağlayan önemli araçlardan biri olarak anılır (Popper, 1989: 107).

I.2. Özel Alanın Doğuşu: Doğal Hukuk

Roma dönemi, kamusal alanın özel alan karşısında tek gerçek alan olarak kabul edildiği Antik Yunan ile özeline kamusal alanı örttüğü Orta Çağ arasında kalan bir geçiş dönemi olarak tanımlanabilir (Arendt, 1996: 42). Gerçekten de bu dönem, hem doğal hukuk anlayışının, hem de miras, mülkiyet ve sözleşme hukuku gibi, bireyi cemaatten ayrı bir varlık olarak ele almaya imkan tanıyan hukuk kodlarının ortaya çıkmaya başladığı ve böylece kamusal alanı ayrı, bağımsız bir *özel alanın* doğduğu bir dönemdir (Chandhoke, 1995: 78).

Devlet, Antik geleneğe olduğu gibi Roma düşüncesinde de bir yurttaşlar topluluğudur; fakat bu yurttaşlar topluluğu aynı zamanda -Yunan geleneğinin tersine- ortak amaçları olan, bu amaç ile uyum içinde yaşayan, hukuksal bağlarla birbirine bağlı bir kitle olarak da ele alınır (Şenel, 1995: 198). Devlet konusunda Roma hukukçularının en önemli katkısı ve onları Antik Yunan'dan ayıran en özgün yanları, ortak iradenin dışında hukukun kendisini de devletin oluşumuna katmalarıdır: Roma hukukçularına göre devlet, üyeleri birbirlerine hukuksal bağlarla bağlı bir birliktir ve devletin temelini yerleştirilen bu hukuk aynı zamanda, Roma'yı yöneten yöneticileri de yönetmekte olan *doğal hukuktur* (Seligman, 1992: 17; Russel, 1945: 252; Şenel, 1995: 205).

Roma'da hem akla özdeş ve doğaya uygun olduğu varsayılarak bu yolla Tanrıya bağlanan doğal hukuk anlayışının, hem de mülkiyet, sözleşme, miras hukuku türü pozitif hukuk metinlerinin ortaya çıkmaya başlaması, sivil toplumla ilgili kavramlara ilişkin değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu değişimin temelinde ise devlet ve toplum ayrımının ortaya çıkmaya başlaması yatar (Senett, 1996: 15-16). Söz konusu bu değişimin iki ayağından bahsedilebilir. Birincisi, Roma döneminde *özel*in basitçe bir yerleşim kategorisi olmaktan çıkıp hukukla belirlenen ve kamusal alandan ayrı bir kategori olarak ortaya çıkmaya başlaması; ikincisi ise kamusal alanın *özel*in dışında kalan her şeyi ifade eden bir alan olarak tanımlanmaktan vazgeçilerek (Cohen-Arato 1992: 85) hukukun kendisinin bizzat bu alanın formasyonuna yerleştirilmesidir.

I.3. Özel Alanın Kamusal Alan İçerisine Genişlemesi

Orta Çağ Avrupa'sına bir yandan parçalanmış yatay ve dikey iktidar ilişkileri, diğer yandan Katolik Kilisesi'nin temsil ettiği Hıristiyanların evrensel birliği düşüncesi hakim olmuştur (Köker-Ağaoğulları, 1991: 77). Ekonomik üretim toprağa bağlı kapalı birimlerde gerçekleştirilirken, bu ünitelerin yöneticileri arasında yatay ve dikey iktidar mücadeleleri yaşanmış; merkezi iktidarın yokluğu (iç içeliği) olarak adlandırılan bu olgu, aynı zamanda, Kilisenin doğal hukuk düşüncesinin Tanrının yasaları olarak yeniden yorumlaması ile (Seligman, 1992: 19) bir bütünü, bir *corpusu* da ifade edebilmiştir (Akal, 1998: 49). Bir başka deyişle, Roma'da temellendirilen doğal hukuk anlayışı, Kilise filozoflarının elinde ilahi düzenin aşkın emirleri olarak yorumlanmış (Seligman, 1992: 19); doğal hukuk, Kilise önderliğinde Hıristiyanların aşkın birlikteliğini sağlayan yolun yapı taşları olarak kullanılmıştır.

Tüm bu gelişmeler V. ve VI. yüzyıllarda özel ve kamusal alan arasındaki ayrımın muğlaklaşmasına, bu iki alan arasındaki ilişkinin geçişken bir hal almasına yol açmışlardır. Bunda Aristoteles'in toplum-devlet ilişkilerini irdelemek için kullandığı kavramların, Orta Çağ'a tercüme edilmiş biçimlerinin de önemli bir etkisinin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim, Albertus Magnus, Moerbecke'li William gibi yazarların Aristoteles'ten yaptıkları çevirileri Orta Çağ'a uyarlayarak Aristocu felsefe ile Hıristiyan düşüncesini harmanlamaya çalışan Thomas Aquinas (Russel, 1945: 453), Aristoteles'in site devletinin kamusal alanı için kullandığı *politika koniasını* *societas civilis* olarak tercüme etmiştir (Cohen-Arato, 1992: 85). Russel (1945: 453), bu Aquinas'ın Aristoteles yorumunun o döneme kadar siyasal düşünceye hakim olan "Platoncu Aristo" yorumunu değiştirdiğine ve Aristoteles'i gerçek anlamda anlamaya yol açtığı düşüncesindedir. Habermas (1997: 63) ve Arendt (1958: 23-30) ise *politika konianın* Orta Çağ'a başarıyla tercüme edildiği konusunda şüphelidirler. Antik Yunan'ın oikos/polis şeklinde ifade edilen özel ve kamu

karşıtlığı Orta Çağ'da *res private/res publica* şeklinde devam etmesine karşın, bu kavramlar formasyon olarak içinde bulunduğu dönemle birebir uyum sağlayamamış, göreceli hale gelmişlerdir. Örneğin Aile reisinin iktidarı ne klasik ne de modern hukuktaki özel egemenliğe denk düşer. Yine, toprak üzerindeki iktidar bir 'kamusal alan' ise, aile içindeki iktidar 'ikinci derecede kamusal alan' olarak ortaya çıkmaktadır. Yani toprak iktidarına göre aile reisinin iktidarı özel nitelik taşıırken, aile reisi, kendi içinde ikinci derecede kamusal bir mahiyet taşımaktadır. Benzer şekilde, Orta Çağ'da sosyolojik olarak özel alandan ayrılmış kendi başına bir alan olarak kamudan bahsetmek de mümkün değildir. Kamusal alan, iktidarın kişiselleşmesi ve adaletin sözlü olarak dağıtılması gibi nedenlerle, aynı zamanda egemene ait ayrıcalıkların ifadesi olarak sunulmuştur: Eski Yunan'da yöneticinin temsili halk adına yürütülürken, Orta Çağ'da bu temsil, halkın üzerinde statü simgeleriyle (giyim, hitap, nişane vb.) ifade edilir hale gelmiştir. Kamusal ve özelin bu yeni yorumunda ayrıcalıklı/soylu/özel kişi aynı zamanda *kamusalı* da (kendi kişiliği içerisinde) temsil etmektedir. Kamusal olan kendini ayrı bir yapı olarak ortaya koymaz. Kamusal, lordun ritüeller ve sembollerle ifade ettiği bir durum haline gelir. Siyasi iktidar, bu iktidarı temsil eden kişinin özel mülkiyetinden ayrı olarak düşünülemez hale gelir(Habermas,1997: 66).

I.4. Doğal Durumun Karşıtı Olarak Sivil Toplum ve Devlet Özdeşliği

Orta Çağ'ın feodal düzeninin ortadan kalkarak, kent yaşamının ve kapitalist ekonomik ilişkilerin yaygınlaşmaya başlaması, sivil toplum ile ilgili tartışmaları da hareketlendirmiştir. Rönesans'la birlikte Orta Çağ'ın, kamusalı kendi "özel" kişiliğinde temsil eden feodali ortadan kalkmaya; kamusal feodalin kendi kişiliğinde değil, onun malikanesinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Habermas (1997: 70; Flyvbjerg, 1998: 220-230), Rönesans'la birlikte Avrupa saraylarında ortaya çıkan bu gelişmeyi, özel ile kamusalın Orta Çağ sonrasında mekan olarak ayrışmaya başlaması olarak yorumlamaktadır.

Benzer bir gelişme de Reform hareketi sonrasında ortaya çıkmıştır: Orta Çağ'da tüm Hıristiyanların aşkın birlikteliğini ifade eden din (Hıristiyanlık) de kamusal alandan dışlanmaya ve özel alanın sınırları içinde tanımlanmaya başlanır. Dinin özel alanda tanımlanmaya başlamasında, siyasi iktidarın dinin aşkın yasalarıyla meşrulaştırılamayacağını savunan burjuva görüşlerinin de hayli önemli bir etkisi olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Cassirer,1984: 140).

Modern dönem, temelleri Roma döneminde atılmaya başlanan doğal hukuk anlayışının, insan aklı, iradesi ve hakları kavramları ile yeniden yorumlandığı bir dönem olmuştur. Modern dönemde doğal hukukun yeniden yorumlanmasında *sözleşme*² kavramı önemli bir rol oynamış; bireyin insan

olmaktan kaynaklanan haklarının olduğu savunan düşünürler, bu ilişkiyi sözleşme kavramı içerisinde ele alarak tartışmışlardır.

Temelde, bir toplumun, toplumsal yaşamının öncesinde var olduğu, yaşanmış olduğu tasavvur/iddia edilen bir *doğal durum*dan, insanların kendi akıllarıyla yaptıkları sözleşme sonrasında ortaya çıkan sivil/siyasal/devletli topluma geçişi kurgulayan sözleşme teorileri, aralarındaki nüanslara karşın temelde (1) politik yapının, bu yapıyı oluşturan bireylerin anlaşması ile ortaya çıktığı, (2) böylesi bir sözleşmenin yönetenler ve yönetilenler arasında değil, tüm bireylerin kurallar üzerinde yaptıkları bir anlaşma niteliği taşıdığı, (3) sosyal sözleşmenin insani varlığın eşitliği ilkesine dayanılarak gerçekleştirildiği ve (4) bireylerin haklarına doğal olarak sahip olduğu temel varsayımlarından yola çıkar (Forsyth, 1994: 35-36).

Hobbes da sözleşme düşüncesini kendi siyasal teorisini açıklamak amacıyla kullanır. *Leviathan* adlı eserinde, doğal durumdan leviathan adını verdiği ve tüm iradeleri kendisinde toplayan, mutlak devlete (commonwealth) geçişi tartışan Hobbes doğal durumu, koruma ve güvenlik ihtiyacı hisseden insanların çıkarları için birbirleriyle mücadele ettikleri ve bu nedenle de eşit özgür oldukları (Lessnof, 1990: 11) bir düzen olarak tanımlamaktadır. Hobbes'a göre, korunma/güvenlik ihtiyacı hisseden ve kendi çıkarları peşinde koşan bireyler, bu çatışmayı ortadan kaldıracak bir güce ihtiyaç duymaktaydılar ve kendi rızaları/sözleşmeleri ile bu sözleşme hükümlerine tabi olmayan bir leviathanı/mutlak devleti oluşturdular. Böylece politik/sivil toplum ortaya çıktı (Tester, 1992: 55).

Sözleşmeciler teorisyenlerin çoğunluğunda olduğu gibi Hobbes'da da politik toplum, sivil toplum ve devlet ayrı anlamlarda kullanılmaz. Doğal durumdan bir sözleşme ile çıkılması, sivil/politik toplumun yani devletin oluşturulması anlamına gelirken, bu gelişme insan rasyonalitesinin adım adım gerçekleştirilmesi sürecini, yani ilerlemeyi de ifade eder. Bir başka ifade ile sivil toplum, Hobbes'da, devlet biçiminde örgütlenen toplum olarak doğal durumun zıddı; bu alanda gerçekleştirilen bir ilerleme anlamında kullanılmaktadır.

Sözleşme teorilerini sınıflandıran Hampton(1986: 256)'a göre³ Hobbes'un sözleşme anlayışı ile Locke'un sözleşme anlayışları birbirinden tamamen farklı niteliklerdedir: Hobbes'un sözleşmesi *yabancılaştırmacı*, Locke'un sosyal sözleşmesi ise *temsilci* türdeki sosyal sözleşme anlayışına bir örnek olarak verilebilir.

Locke da sivil/politik toplumun ortaya çıkışını bir doğal durum tasviri ve ardından gelen bir sözleşme ile açıklar. Locke'un doğal durumu,

Hobbes'unkinin tersine, insanların doğal yasalara bağlı olarak yaşamlarını sürdürdükleri bir alandır. Burada insanlar kendi çıkarları peşinde koşmaları ve doğal yasalara uyarak barış içerisinde yaşamalarına karşın yine de bir siyasi iktidarın varlığına ihtiyaç duyarlar. Devlete duyulan ihtiyacın nedeni Hobbes'da olduğu gibi güvenlik ihtiyacıdır. Doğal durumdaki doğal hakları koruyacak bir otoriteye duyulan ihtiyaç, sivil topluma geçişin temel nedenini oluşturur (Marshall, 1994: 293). Bir başka deyişle Locke için doğal durumdan sivil topluma geçiş, Keane (1994: 68)'nin belirttiği gibi, doğal durumun eksik toplumsallığının tamamlanması amacını taşırken, Hobbes'da ise sivil toplum/devlet, doğal durumun karşısını oluşturur; onun yerine geçer. Nitekim Locke'un sözleşme anlayışını temsilci, Hobbes'unkini de yabancılaştırmacı olarak tanımlamaya imkan verende her iki düşünürün sözleşme anlayışlarındaki bu temel farktır.

Locke'a göre sözleşmenin ardından bireyler tüm haklarını, oluşturulan bu siyasi otoriteye devretmeyecekler; sadece ödünç vereceklerdir ve eğer devlet sözleşmeye aykırı olarak bireylerin doğal haklarını sınırlandırmaya teşebbüs ederse meşru olmaktan çıkacak; bireylerin böylesi bir iktidara karşı direnme hakkı doğacaktır (Ashcraft, 1994: 227).

Locke'da, Hobbes'da da olduğu gibi, sivil/politik topluma geçiş, aynı zamanda siyasi iktidarı olan bir yaşama, yani toplumsal yaşama geçiş anlamı taşımaktadır. Fakat Locke'un, devleti görev ve meşruiyetini belirli şartlarla bağlayarak sivil toplum karşısında sınırlandırması, politik teoride sivil-politik toplum ve devlet arasındaki Hegel ile netleşecek ayrımın ilk işaretlerini de içerisinde taşımaktadır. Locke ile birlikte, sivil toplumun devlet olarak organize olmuş toplum anlamına gelecek şekilde geleneksel kullanımı muğlak da olsa bozulmaya başlamıştır. Devlet, toplum öncesinde yapılan sözleşmenin şartlarına uygun olarak davranmak, bireylerin doğal durumda dahi sahip oldukları haklarını ihlal etmemek zorundadır; bu haklara aykırı davranmaya başlarsa, meşruiyetini kaybedecek, bireylerin böylesi bir devlete karşı direnme hakları meşrulaşacaktır (Cohen, Arato, 1992: 88-89). Locke'un bu düşüncelerinin, aynı zamanda, sözleşmeyi gerçekleştiren bireylerin siyasi iktidarın kaynağını oluşturduğu görüşünü de pekiştirdiğini belirtmek gerekmektedir (Asraft, 1994: 229-230; Forsyth, 1994: 42-43).

Üretim ilişkilerinde kapitalizmin egemen hale gelmesi, bir yandan sivil toplumun Batı'nın içerisinde bulunduğu bir toplumsal aşama, bir medeniyet düzeyi olarak yorumlanmaya başlanmasına, diğer yandan da kapitalizmin temel ögesini oluşturan piyasanın devlet-toplum ilişkisi ile ilgili teorilere eklenmesine yol açtı. Hiç kuşkusuz dönemin gittikçe belirgin hale gelen üretim ilişkisi –kapitalizm- sözleşmecî teorisyenlerin de ilgi alanı içerisindeydi. Nitekim özel mülkiyet ve piyasa toplumu ile ilgili analizleri, özel mülkiyeti

bireyin doğal haklarından biri olarak tanımlayan Locke da, Hobbes'un birbirleriyle kendi ihtiyaç ve arzuları çerçevesinde hareket eden doğal durum insanında veya sivil toplumun mucidinin bir toprak parçasını çevirerek oranın kendisine ait olduğunu söylemeyi keşfeden ilk kişi olduğunu söyleyen Rousseau'da da bulmak mümkündür (Jennings 1994: 116). Yine de sözleşmecî teorisyenlerin ilgisi, dönemin ekonomik ilişkilerin –piyasanın– devlet müdahalesinden nasıl korunacağını açıklanması vb. yönünde değil, iktidarın temelini insanların iradesi ile açıklanması yönündeydi. Bu noktada, toplumun (yarı) doğallığı ve özel mülkiyetin doğal durumda olan ve sivil toplumda da devleti sınırlandıran, onun uyması gereken kurallardan biri olması gerektiği konusunda Locke'un diğer sözleşmecî düşünürlerden kısmen de olsa ayrılması gerektiğini bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Nitekim, Klasik Ekonomistlerin ve İskoç Aydınlanmacılarının da Locke'un açtığı bu yoldan ilerlediklerini söylemek mümkündür: Bu yoldan geçen Ferguson, piyasaya dayalı bir sivil toplum tasarımının tehlikelerine dikkat çekecek; Smith ise piyasayı sivil toplumun kurucu unsuru olarak ele alacaktır (Ehrenberg, 1999: 109).

I.5. Devlet Sivil Toplum Dualizminin Doğuşu: Ferguson ve Smith

Sivil toplumun bir sözleşme ile “oluşturulmuş” olmayıp, doğal bir kurum olduğunu belirten ve onu ahlaki bir kategori olarak değerlendiren Ferguson, sivil toplumun bir medeniyet ve bir ilişkiler bütünü olduğunu vurgular (Tester, 1992: 46): Toplum, bilinçli bir çabanın ürünü olarak kurulmuş olmadığı gibi, toplum öncesi bir dönem yaşanmadığı için de doğal bir kategoridir. Toplumun doğallığı, insanın toplumsallığı ile doğrudan ilişkilidir ve insan yaradılış itibarıyla “toplumsal” bir canlıdır. Ferguson, insanın toplumsallığını ise yine onun doğasında var olan *kendisini başkasının yerine koyabilme, dünyayı onun gözleriyle görebilme* yeteneği ile, yani *duygudaşlıkla* açıklar ve bu duygudaşlık yeteneğini de sivil toplumun temellerine yerleştirir. Duygudaşlık (yeteneği) bireylere, diğerlerinin yaşamlarına katılma ve paylaşılan ahlaki değerler ile oluşturulan sivil toplum içinde uzlaşma yoluyla ahlaki yargılarda bulunabilme imkanı vermektedir (Ehrenberg, 1999: 91).

Ekonomik ilişkilerin sivil toplumu temellendirilemeyeceğini savunan Ferguson'a göre kişisel çıkar kavramı, sosyal bağların tamamını tanımlamak ve medeni yaşamı üzerine kurmak için yeterli olmayan kavramlardır. Kişisel çıkara dayalı ilişkilerin hakim olduğu ekonomik yaşam ve işbölümü insanları yalnızlığa iterken, bizi çevremizdekilerden ayıracaktır. Oysa dayanışma kişiye, bir topluluğa ait olduğu hissini kazandıracaktır (Ehrenberg, 1999: 92).

Ferguson'un sivil toplumun ekonomik ilişkiler temelinde savunulamayacağı görüşü ile iş bölümünün toplumu yozlaştırdığı görüşü bir

arada değerlendirilmelidir. Ferguson'un tehlikelerinden bahsettiği iş bölümü basit ekonomik iş bölümü değildir. Yazar, görece ilkel toplumlarda görülmeyen iş bölümünün, bir diğer deyişle, devlet adamlığının vatandaşlıktan, savaş sanatının politikadan ayrılması gibi modern topluma özgü iş bölümünün toplumu yozlaştırdığı görüşündedir. İş bölümünün artması toplumsal yozlaşmaya yol açarken, bu aynı zamanda despotik rejimlere zemin hazırlayacaktır. Fakat ekonomik ilişkiler yozlaşmanın tek nedeni de değildirler (Forbes, 1966: 238-235).

Ferguson sivil toplumu ekonomik ilişkilerden çok karşılıklı duygudaşlık ilişkileri ile açıklamasına ve medeni toplumlarda iş bölümünün topluma verdiği zararlara dikkat çekmesine karşın asıl amacı, sivil toplumu kapitalist ekonomik tamamen ilişkilerin dışında tanımlamak değildir. Aksine, Ferguson'un amacı, bir yandan Batı toplumlarını diğer toplum türlerinden ayıran temel noktanın ne olduğu sorusuna cevap aramak, diğer yandan da medeni toplum olarak adlandırdığı Avrupa'nın medeniliğinin tek ölçütünün ticari ve ekonomik ilişkileri olamayacağını altını çizmek; medeni toplumdaki bu ekonomik ilişkilerin doğal sonucu olarak ortaya çıkan iş bölümünün sosyal sonuçlarının despotik bir yönetime dahi zemin hazırlayabileceği tehlikesine dikkat çekmektedir.

Özetle Ferguson'un ekonomik ilişkilerin sivil toplumun temelini oluşturamayacağı şeklindeki görüşlerini 18. yüzyıl Avrupa'sındaki ekonomik ilişkilerin kendisine yönelik bir eleştiri olmaktan çok, sivil toplumun kapitalist ekonomi ile açıklanmasına yönelik bir tepki olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu eleştirinin hedefi ise Ferguson'un çağdaşı ve Klasik Ekonomi ekolünün kurucularından Adam Smith'dir. Smith'in çabası ekonomik faaliyetler ve piyasa sürecini medeni yaşamın otonomisinin genel kavranışı içinde bir araya getirmek olmuştur.

Merkantilizmi eleştirerek devletin müdahale etmediği bir piyasanın ulusal refahın, milletlerin zenginliğinin sağlanmasında daha etkin bir yol olduğu noktasından hareket eden Smith, sivil toplumu devletten ayrı, piyasa ile örgütlenen bir alan olarak tanımlamaktadır (Ehrenberg,1999: 97). Bu nedenle devletin görevi ekonomik faaliyetleri yerine getirmek değil, barış ve istikrar şartları içerisinde insanların kendi çıkarlarını kovalayacakları düzeni tesis etmektir. İş bölümünün ve ticari ilişkilerin insanlar arasındaki tek ilişki olmasının siyasal sonuçlarına ve tehlikelerine dikkat çeken Ferguson'un tersine Smith, iş bölümünü sivil toplumun ve onun ahlaki gelişiminin temelini yerleştirir: İş bölümü, insanların yeteneklerinin çoğalmasına ve karşılıklı bağımlılığın düzenlenmesine imkan sağlayan bir mekanizmadır. Piyasadaki ilişkilerle şekillenen sivil toplumun bireyi ise kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan "ekonomik-insan" dır (Gordon,2000: 95).

Smith'in Ferguson'dan ayrıldığı nokta da budur: Sivil toplum ahlaki kriterlere göre değil, kişisel çıkar arayışı ile işler; çünkü bizler, Smith'e göre, akşam yemeğimizi fırıncının iyilikseverliğinden değil, bu onun kendi çıkarı ile ilgili olduğundan yiyebilmekteyiz (Aktaran Ehrenberg, 1999: 101) ve medeni yaşam, tamamen özgür bireylerin gönüllü mübadeleleri üzerine bina edilmektedir. Nitekim çıkarları peşinde koşan bireylerin karşılıklı ilişkisi, piyasa mekanizması aracılığıyla yeni bir sosyal düzene dönüştürülür.

Smith, kişisel çıkar arayışındaki bireylerin karşılıklı bağımlılığına dayanan bir sosyal yapı ile temellendirdiği sivil toplumun varlığını sürdürebilmesi için devlete önemli görevler düştüğü inancındadır: Devlet, sivil topluma dışarıdan gelecek tehlikelere karşı onu korumalı; sivil toplumun bir başka üyesinden gelecek gayri adil davranışı mümkün olduğunca önlemeli; kamusal kuruluşları ve onların kamusal çalışmalarını yükseltmelerini ve bunları sürdürmelerini sağlamalıdır (Ehrenberg, 1999: 104).

I.6. Devlet Sivil Toplum Dualizminin Aşılması

I.6.1. Devletin Sivil Toplumu Kapsaması: Hegel

Locke ile başlayan ve Smith ile devam eden sivil toplumun devletin dışında bir alan olarak tanımlanması eğilimi, Hegel ile son noktasına ulaşır (Gordon, 2000:85). Hegel, aile, devlet ve sivil toplumu birbirinden tamamen ayırarak sivil toplumu farklılaşmış ve kompleks bir sosyal düzenin teorisi olarak ele alır (Pelczynski, 1984: 1). Doğal hukuk geleneğinden hakların taşıyıcısı olarak birey anlayışını devralan Hegel, Klasik Ekonomistler ve İskoç aydınlanmacılarından sivil toplumun ihtiyaçların karşılandığı alan olarak ele alınması görüşünü devralmış ve bunları yeniden yorumlamıştır (Inwood, 1984: 40). Fransız devrimi ile gelen yeni sosyo-ekonomik ve siyasal şartlar ise Hegel'in siyasal düşüncesini ve fenomolojisini etkileyen bir diğer önemli kaynaktır.

Hegel, aile, sivil toplum ve devlet olmak üzere üç farklı etik alan öngörmektedir ki bunların her biri, bireyin yaşamını farklı düzlemlerde kurmakta ve etkilemektedirler: Ailedeki ilişkileri sevgi, saygı ve tolerans yönlendirirken, sivil toplumu yönlendiren kişisel çıkardır. Devlet ise siyasal yaşamın organik birliği; tez (aile) ile antitezin (sivil toplum) sentezidir (Hyppolite, 1969: 109). Sivil toplum Hegel'in şemasında, devlet ile aile arasında kalan ve bu alandaki tüm ilişkileri kapsayan bir ağ, bireylerin ekonomik olarak özgür ve bağımsız kişiler olarak katıldıkları sosyal ilişkiler sistemi olarak tanımlanmaktadır (Kortion, 1984: 198). Bu alandaki ilişkilerin temel güdüleyicisi ise insanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri zorunlu hale getiren "ihtiyaç"tır.

Hegel sivil toplumun iç işleyişini yorumlayışında Klasik Ekonomist görüşü büyük oranda paylaşmakla birlikte, ona eleştirel yaklaşır: Hegel'e göre de sivil toplumun temel dinamiği kişisel ihtiyaç ve çıkarların tatminidir ve birey bu alanda kendi çıkarını düşünerek hareket eder; özel mülkiyet ise kişinin iradesinin nesneye yönelmesidir (Güriz,1985: 241). Fakat Hegel'e göre, sivil toplumun sadece piyasa dolayımı ile oluşan bir sosyal düzene, her bir bireyin diğer bireyleri kendi amacına ulaşmak için araç haline getirdiği bir sosyal düzene indirgenerek açıklanması da mümkün değildir (Gordon, 2000: 89). Özetle Hegel, kapitalizmin sivil toplum içindeki yerini belirtir, fakat Hegel'in kapitalizm sivil toplum arasında kurduğu ilişki tarihin ruhunun kendini oluşturması olarak tanımladığı devlet tasarımı açıklamak için kullandığı bir kategori olarak kalır. Farklı bir deyişle Hegel, Roma'nın son dönemlerinden bu yana insan yaşamının *özel yaşam* ve *yurttaş olarak yaşam* olarak ikiye bölündüğünü, bireyin kendisini şehirden ayrı tutup, kendi özel mülkiyeti ve emeğinden geri çekildiğini, özetle yabancılaştığını belirtmektedir. Bu aynı zamanda sivil yaşam ile siyasal yaşamın birbirinden ayrılması anlamına da gelmektedir. Ve Hegel'in amacı bu dualizmi aşmak; yurttaş ve birey olarak harmoni içerisinde birleştirilmiş yaşam alanlarında, bireyin kendi iradesini doğrudan genel iradeye iletebilmesini sağlayacak ve böylece devleti bireye dışsal bir güç olmaktan çıkaracak bir yapıyı, sistemi kurabilmektir (Neocleous, 1996: 2).

Hegel, devletin sivil topluma akli denetim ve bir ahlaki boyut kazandırdığını belirterek hem Ferguson'un izlediği yolu farklı bir güzergahtan takip etmekte, hem de onun işaret ettiği tehlikelere çözüm önermektedir: Batı toplumlarının temeli sadece bireysel çıkar ve buna dayalı ekonomik ilişkilerle tanımlanamaz. Ferguson, iş bölümünün ortaya çıkarabileceği tehlikeleri ortaya koyarak etik kavramlarla sivil toplumu öne çıkarır, onun aynı zamanda bir medeniyet olma özelliğini vurgularken; Hegel yine etik boyuttan yola çıkarak devletin evrenselliği ile bunu açıklamaya yönelir. Evrenselliği ve objektifliği sağlayan yegane kurum olarak devlet, sivil toplumun kendi içi dinamiklerinden kaynaklanacak bir denetim mekanizması görevi görür.

I.6.2. Sivil Toplumun Devleti Kapsaması: Marx

Hegel'in temel kaygısı sivil toplumun kendi kendini tahrip etme potansiyeliydi. Bulduğu çözüm ise akıl ve evrenselliği bir araya getiren sınıflar üstü bir devlet fikri. Hegel'in çözümü Marx'ın eleştirilerinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır ve Marx işe, Hegel'in evrensel devletini ve insanı ele alışı eleştirerek başlar (Marx, 1977: 26-35; O'Neill, 1969: xii; Ilting,1984: 93). Marx'ın ilk eleştirisi, Hegel'in sivil toplumun aracı kurumları olarak tanımladığı (polis, adalet, yönetim mekanizması gibi) kurumların aslında sivil toplumun değil devletin kurumları olduğudur. ikinci temel eleştirisi ise Hegel'in

devleti tarihin temel öznesi; tarihin ruhunun (geist) kendini aşkın bir biçimde oluşturarak evrensel olarak ele almasıdır (Marx,1977: 26). Marx, tarihteki gerçek mücadele ve gelişme alanının devlet değil, sivil toplum olduğu düşüncesindedir. Üçüncü olarak ise, Marx'a göre, Hegel'in devlet sivil toplum dikotomisini aşma metodu da soruludur: Bu ayrım ya tümünden reddedilmeli ya da üzerinde yeniden düşünülmelidir (Neocleous, 1996: 14-15).

Marx, Hegel'e yönelik bu eleştirilerle (1) toplumun, dahası medeniyetin, garanti altına alınamayacağını; (2) burjuva toplum ve ekonomik yapısının doğal olmayıp tarihsel bir kategori olduğunu ve son olarak da (3) kamusal ve özel kavramlarının kendi kendilerini kanıtlayan kavramlar olmayıp bunların (aralarındaki ilişkilerin) hayli problematik olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır (Tester, 1992: 20-21). Bu eleştiriler dolayımı ile Marx'ın yöneldiği hedef, sivil toplumu kullanarak daha iyi bir topluma doğru yol almaktır. Bir diğer ifade ile Marx, devleti sivil toplumun önüne koyan Hegel'in tersine, sivil toplumu devletin önüne koyarak (Çaha, 1996: 33); sivil toplumla devleti yeniden bir araya getirmeye çalışmaktadır (Seligman, 1992: 56-57).

Marx, Hegel'in, devleti evrenselin ortaya çıkışı olarak yorumlamasına ve onu tarafsız sınıflar üstü ve toplumsal harmoniyi sağlayacak bir tarihsel kategori olarak analiz etmesine karşıdır (Marx, 1977: 30; Johnson,1986: 52; Miller,1991: 65) ve *Alman İdeolojisi'nde* (1977) sivil toplumu, Hegel'in tersine, üretici güçlerin tarihin belirli bir aşamasındaki gelişimiyle, bireylerin tüm maddi ilişkileri bağlamında açıklar. Marx (1977: Bölüm B)'a göre sivil toplum, burjuvazinin güçlendiği, mülkiyet ilişkilerinin Orta Çağ dönemindeki bağlarından kurtulduğu bir tarihsel dönemde ortaya çıkmış ve toplum bu aşamada siyasal karakterini yitirmiştir. Marx'ın sivil toplumun doğuşuyla ilgili analizleri, bir yandan Hegel'in evrensel ve paternalistik devletine (Ilting, 1984: 103), diğer yandan da kapitalizmin doğal/evrensel bir kurum olduğu yönündeki tartışmalara eleştiri niteliğindedir (Seligman, 1992: 52). Aynı zamanda Marx, sivil toplumun modern burjuva döneminin bir tezahürü olarak ortaya çıktığını belirtirken, Hegel'in de tartıştığı (ve aşmaya çalıştığı) bir sorunu yeniden tartışma gündemine taşır: Üretim ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan sivil toplum, bireyin yaşamını iki ana parçaya böler ve böylece, bireyin siyasal cemaatin üyesi olmaktan kaynaklanan yaşamı ile, sivil toplum içerisindeki yaşamını birbirinden kopar. Bir başka ifade ile insanın insan türü olarak doğası ile maddi doğası birbirinden koparılır. Bu alanda bireyin kendisini, diğerleri tarafından saygı gösterilen gerçek birey olarak hissetmesi sağlanmaya çalışılır. Gerçekte birey bir illüzyondan ibaret olan egemenliğin hayali üyesi halindedir. Oysa birey, Marx'a göre, siyasal cemaat içerisinde kamusal anlam bulabilir ve bireyin yurttaş ve birey karakteri sadece yurttaşlığın siyasal alanı içerisinde karakter kazanabilir; sivil toplum içerisinde değil. Marx, bu konuda Hegel ile paralel düşünmektedir (Hyppolite, 1969: 110). Fakat eleştirisi Hegel'in evrensel

devletinin ve aracı kurumların bu ayrımı aşmak için kullanılamayacağı; burjuvazinin gelişmesi sonrasında bahsedilebilecek özgül bir toplumsal tip olarak sivil toplumun devletinin, evrensel değil, hakim sınıfın çıkarlarına hizmet eden bir devlet olacağı yönünde olmuştur.

Özetle Hegel'in de bahsettiği, sivil toplum içerisinde gerçekleşen ve onun sonunu hazırlayacak olan çatışma, Hegel'in öngördüğü gibi devlet yoluyla çözülemeyecek, doğrudan doğruya devletin yapısına yansıtacaktır. Diğer bir deyişle sosyal çıkarlar politik eylemin içeriğini etkilemektedir (Seligman, 1992: 53; Miller, 1991: 69). Sonuçta Marx için Hegel'in evrensel devleti, burjuva toplumunun yani sivil toplumun gelişiminin en son haline bir cevap olmaktan öteye gidemeyecek; formel/suni bir yapıdır (Hyppolite, 1972: 117). Çünkü toplum (birey) ve devlet (yurttaş) arasındaki mevcut ayrımın temeli, devletin soyutlanmasının ve özel mülkiyetin gelişmesinin bir ürünüdür. Marx'a göre Hegel de bu sorunun farkındadır fakat sorunu çözmek yerine problemi yeni bir forma dönüştürmektedir (Neocleous, 1996: 14).

Marx'ın önerdiği çözüm ise sivil toplum/burjuva toplumu ve devlet dualizminin aşılmasıdır. Bunun yolu ise Hegel'in önerdiği şekilde değil; proletaryanın gerçekleştireceği devrimdir. Marx'ın, sivil toplum devlet ikilemini aşabilmek için proletaryayı görevlendirmesi proletaryanın burjuva/sivil toplum içindeki özel konumu nedeniyledir. Çünkü proletarya sivil toplumun sorumluluğunu taşımasına (içinde yaşamasına) rağmen, onun avantajlarından faydalanamayan (parçası olmayan) tek sınıftır (Habermas, 1997: 230; Neocleous, 1996: 10; Neocleous, 1995: 398).

Marx sivil toplum kavramı içerisinde kamusal ve özel kavramlarının kendi anlamlarına sahip olmaktan çok birbirlerine gönderme yapan kavramlar - kamusal alanın, özel alanın dışındaki alan, anlamında kullanılması- olarak kullanıldığı üzerinde de hassasiyetle durur (Tester, 1992: 21). Ekonomik ilişkiler ve sivil toplum arasındaki ilişki Marx'da tek yönlü değildir. Kapitalist ekonomik ilişkiler sivil toplumun ortaya çıkması için gerekli zemini hazırlarken, Orta Çağ'dan sonra birey ile yurttaşın birbirinden kopmaya başlaması sermaye birikimi için de gerekli koşulları hazırlamıştır: Orta Çağ'ın toplumsal tabakaları ortadan kalktıktan, endüstriyel dünya ortaya bir kez çıktıktan sonra bu dünya, ancak kişisel çıkarların çatışması ile karakterize edilebilir ve modern devlet de bu aşamada ortaya çıkar. Bu devletin görünümü, Marx'a göre, birliğin biçimsel prensibi şeklindedir, fakat özde bu devlet insanın gerçek özünün, kendisine yabancılaşmasından başka bir şey olamayacaktır (Hyppolite, 1992: 118). Fakat sivil toplumun üyesi olarak bireyin, siyasi cemaatin üyesi olarak yurttaştan ayrılması insanı yabancılaştırmakla birlikte, modern toplumun gereksindiği sermaye birikiminin sağlanabilmesi için ihtiyaç duyulan meşruiyeti de ona sağlamıştır.

Marx'ın Hegel eleştirilerini, onun Hegel'in ulaşmak istediği noktaya farklı bir yoldan ulaşmaya çalışma çabası olarak da okumak mümkündür. Çünkü eleştirileri Hegel'in sivil toplum-devlet dualizmini aşma çabasına değil, bunun aşılma biçimine yönelmiş eleştirilerdir. Bu açıdan sivil toplum konusundaki temel öncüller konusunda da Marx'ın döneminin temel yargılarını paylaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

I.6.3. Aracı Kategori Olarak Siyasal Toplum: Tocqueville

Marx'ın sivil toplum devlet dualizmini aşmaya yöneldiği dönemde çağdaşı Tocqueville⁴(1962: 5), Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ni tanıtmaya, oradaki sosyo-politik ve kültürel yaşamı analiz etmeye çalışıyordu. Tocqueville'ye göre, temelinde şartların eşitliği ilkesinin yer aldığı demokratik rejim insanlık için vazgeçilmezdir. Bu önü alınamaz gelişmenin karşısında demokrasiyi durdurmak istemek ona göre “...*bizzat Allah'a karşı savaşmak*” (Tocqueville,1962: 5) gibi nafil bir çabadır. Bu nedenle demokrasiyi anlamak ve onu siyaset biliminin temeline yerleştirmek gerekmektedir.

Tocqueville bu amaçla ABD'deki, milli egemenlik, yerel yönetim (federal yönetim), yargı, yürütme, siyasi partiler, basın özgürlükleri, dernekler ve sivil yaşamdan örnekler verir ve bu arada da Amerika'daki ile Avrupa'daki sosyo-politik ve kültürel yaşam karşılaştırılır. Karşılaştırmalarını, demokrasinin işleyişi ve sürekliliği açısından değerlendirerek analiz eder. Amerika ziyareti sırasında onu derinden etkileyen ise Avrupa'nın tersine devletin zayıf, toplumunsa güçlü ve dinamik oluşudur. ABD ile ilgili gözlemleri sonucunda Tocqueville, devlet ve sivil toplumdan ayrı olarak bir siyasi toplum kategorisini oluşturur. Sivil toplum, devletin dışında, toplumun kendi kendine örgütlenme yeteneğine ve düzeyine işaret ederken, siyasal toplum, bir idari mekanizma olan devlet ile sivil toplum arasında yer alır ve gücünü sivil toplumdaki örgütlenmelerden alır. Yazara göre sivil toplum ile siyasi toplum, birbirini güçlendiren destekleyen ve birbirinden beslenen kategorilerdir (Whittington, 1998: 21-22).

Eşitlik ve örgütlenmenin birbirlerinin panzehirleri (Tocqueville, 1962: 85) olduğunu savunan Tocqueville, eşitliğin insanların aralarında bir bağ olmaksızın yan yana getirilmeleri anlamına geldiğini (1962: 69), eşit hale getirilerek güçsüzleştirilen ve iktidarın baskılarına karşı savunmasız hale getirilen bireylerin ancak örgütlenerek iktidara karşı bir savunma alanı oluşturabildiklerini belirtir. Benzer şekilde, eşitlik ve özgürlük de birbirini dengeleyen kavramlardır: Özgürlüğü, çağın ayırt edici özelliği olarak adlandırılan Tocqueville (1962: 74), onu eşitlik anlayışının zararlı sonuçlarını törpüleyen bir kurum olarak ele alır.

Amerika'nın geleneklerinde yer alan örgütlenme, özgürlüklerin imkan verdiği bir ortamda siyasi sonuçlar da doğurmaktadır. Yurttaşların kendi ortak sorunlarını çözmek veya bir işi gerçekleştirmek için kendi aralarında oluşturdukları örgütler salt siyasi nitelikli değildir. Nitekim sivil toplumu oluşturan da temelde budur (Tocqueville,1962: 82). Bu örgütlenmeler, siyasi toplumun varlığının ve canlılığının da temelini oluşturmakta; örgütlenme yoluyla insanlar birbirleri üzerinde etkide bulunarak fikirler, hisler tazelenmekte; insan zihni bu yolla gelişme kaydetmektedir. Siyasal toplum, böylece, sivil toplumun temelini oluşturmakta; sivil toplum ise, varlığını ve canlılığını siyasi topluma ve bu alan içindeki örgütlenme hak ve özgürlüğüne dayandırmaktadır. Tocqueville bunu siyasi haklar olmadan sivil alanda örgütlenmenin güdük kalması, sivil alanda örgütlenmenin de siyasi alandaki örgütlenme haklarını dayanıyor olmasıyla açıklar. Çünkü ancak bu yolla belirli çıkarları etrafında bir araya gelmiş insanlardan oluşan bireyler, çıkarlarını siyasi siteme aktarabilmektedirler.

Sivil toplum-siyasi toplum arasındaki bu karşılıklı ilişki, bireylerin dernekler yoluyla kanun koyucuyu ve devletin diğer kurumlarını tahrik etmesini sağlamakta; böylece ortaya çıkan siyasi hareket, tüm halkı, evrensel bir hareketin bir parçası haline getirmektedir.

Özetle Tocqueville, özgürlük ve eşitliğin devletin sivil topluma veya sivil toplumun devlete feda edilmesi yoluyla sağlanabileceğini reddeder (Keane,1994: 80). Eşitlik demokratik toplumlarda bireyi güçsüzleştirmekle birlikte, eşitlik ve onu tamamlayan özgürlük bir yandan demokratik kurumların istikrar ve sürekliliğini sağlarken, diğer yandan da demokratik kurumlar içerisinde bir anlam ve işlev kazanır. Örgütlenme hakkının arkasında duran eşitlik ve özgürlük, hem demokratik sistemi destekleyerek onu istenilir hale getirir, hem de ondan destek görerek kendi varlığını garanti altına alır.

1.6.4. Sivil Toplumun Devlete Doğru Genişlemesi: Gramsci

Gramsci sivil toplum-devlet dualizmini sivil toplumu devlete doğru genişletip, devletin *sönmesini*, ortadan kalkmasını, sağlayarak aşmaya çalışmıştır. Bunu da Tocqueville'den ödünç aldığı siyasi toplum kavramını, Hegel'den aldığı etik devletle bir araya getirip, tüm bunları Marx'ın proletarya devrimi düşüncesi ile birlikte yorumlayarak gerçekleştirmeye çalışır. Hegemonya kavramı ise bu analizlerin kilit noktasında yer alır. İtalyan sosyalist hareketinin sorunları üzerinde duran ve İtalya'nın sosyal ve politik koşullarına özgü bir devrim stratejisi oluşturmayı hedefleyen Gramsci, bu amaçla Batı ve Doğu toplumlarının sosyo politik yapılarını karşılaştırmış, Rus devrimini incelemiş ve araştırmalarından İtalya için dersler çıkarmaya çabalamıştır.

Gramsci'nin sivil toplum üzerine teorik çalışmaları da bu bağlam içerisine yerleşir. Sivil toplum, siyasal toplum ve hegemonya ile ilgili çalışmalarıyla devlet-sivil toplum-siyasal toplum ilişkisinin Doğu toplumları ve Batı Avrupa arasında farklı nitelikler taşıdığını ortaya koymuştur. Doğu ve Batı arasında, bu konudaki temel farklılığı Gramsci şu şekilde özetler: “*Doğuda devlet her şey olduğundan, sivil toplum ilkel ve peltemsiydi; Batı’da devlet ve sivil toplum arasında usa yatkın bir ilişki vardı ve sallanan bir devlet yapısı içinde sarsılmaz bir sivil toplum yapısı hemen seçiliyordu* (Gramsci, 1986: 159)”.

Örgütlü konsensus (Cohen-Arato, 1992: 144) olarak tanımladığı hegemonya kavramı Gramsci’de iki işleve sahiptir. İlk hegemonya, gerek sivil toplum içerisindeki rıza yoluyla, gerekse devletin baskı ve zorlama kurum ve araçları yani politik toplum yoluyla, sistemin kendisini yeniden üretmesine işaret etmektedir (Gramsci, 1986: 318). Gramsci’ye göre, devlet sadece burjuva sınıfının hizmetinde çalışan bir baskı aracı olarak ele alınamaz. Çünkü devlet kendisini sadece baskı ve zorlama ile değil, örgütlü rıza ile de ayakta tutar ve yeniden üretir. Devletin ikna edici gücünün görüldüğü, sivil toplum alanı ile, devletin zorlayıcı, emredici gücünün görüldüğü politik toplum bir araya gelerek devleti, yani zorlayıcı güce sahip hegemonyayı oluşturmaktadır. Ne sadece politik toplumda zorlayıcı gücünü kullanarak, ne de sadece sivil toplumda hegemonya kurarak devlet ayakta durabilir.

Sivil toplum Gramsci’de, yönetimin dışındaki kamusal alanı yani okullar, sendikalar, klüpler, medya ve kiliseler gibi kurumları kapsamaktadır. Bu alan kendini bir denetim alanı olarak ortaya koyar ve bir sınıfın diğer sınıf üzerindeki tahakkümü burada kültürel, entelektüel ve moral olarak meşrularır. Gramsci’ye göre burjuvazinin hegemonik olduğu yerde sivil toplum da burjuva toplumuna denk düşer ve bu sistemin anayasal garantileri, parlamento temsili gibi siyasal ifadeleri burjuva yönetiminin birer vitrin süsü olmaktan başka anlama gelmez (Cohen-Arato,1992: 146).

İkinci işleviyle hegemonya, bu sistemin sosyalizme doğru dönüşümünün bir aracı olarak kurgulanır ve mevcut düzen içinde yaratılan ve yeniden üretilen sosyal entegrasyon formlarının yıkılıp alternatif entegrasyon/konsensus formlarının yaratılmasına tekabül eder (Johnson, 1986: 59; Larrain, 1983: 81-83).

Özetle Gramsci, Marxist geleneğin sivil toplum analizlerinin temelini oluşturan sivil toplum ve alt yapı ilişkisini kopartmıştır. Gramsci için sivil toplum, politik toplumla birlikte üst yapının bir parçasını oluşturmaktadır. Böylece sivil toplum hem mevcut düzenin devamı ile ilgili, hem de sosyalist toplumsal düzenin kuruluşunun bir aracı haline getirilir. Gramsci, sivil toplumu burjuva ekonomik düzeninin doğrudan yansıması olmaktan çıkararak Marx’a,

sivil toplumu siyasal topluma doğru genişleterek Hegel'e cevap vermeyi amaçlamaktadır. Böylece Gramsci hegemonyayı sadece sınıf baskısının sağlandığı yer olmaktan çıkararak onun aşılmasının da aracı haline getirmiş olur.

II. SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ

Sivil toplum kavramı Batılı toplumlar için yeni bir kavram olmamakla birlikte, hem Batılı toplumların içinde buldukları toplumsal şartların 19. yüzyıldakinden derin farklılıklar taşıması, hem de sivil toplum kavramının 1980 sonrasında sadece Batı'nın kendisini ifade eden bir kavram olmaktan çıkıp, küresel bir karaktere bürünmeye başlaması, 1990'larda yeniden bilimsel gündeme eklenen (çağdaş) sivil toplum kavramının 19. yüzyıldakinden farklı bir takım işlevlerle donatılmasını da zorunlu hale getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası kurumsallaşan soğuk savaş döneminin devlet toplum ilişkilerine bir tepki olarak da gelişen çağdaş sivil toplum kavramı, artık sadece Batı'nın kendi medeni/sivilleşmiş (civilized) toplumunu diğer, yani medenileşmemiş/sivilleşmemiş (uncivilized) toplumlarından ayırmaya yarayan bir ideal tip, bir kriter olmaktan çıkarak evrenselleşmiş; dünya üzerindeki devlet-toplum ilişkilerini ve bir demokratik sistemin etkinlik ve verimliliğini analiz etmek için kullanılan bir teorik araç, devlet-toplum ilişkilerinin olması gereken biçimlerine göndermeler yapan küresel bir söylem, otoriter rejimleri eleştiren siyasal hareketler için cazip bir siyasal-dil niteliği kazanmıştır. Cohen ve Arato (1992: 29-82) sivil toplum kavramının Batı akademik ve siyasal çevrelerinde demokrasi ile ilgili tartışmaların temel kavramlarından biri haline gelmesinin dört temel nedeni olduğu düşüncesindedirler. Bu nedenler (1) Polonya'daki demokratik muhalefet, (2) Fransa'da ikinci solun ideolojisi, (3) Batı Alman Yeşilleri ve (4) Latin Amerika'daki siyasal dönüşümlerdir.

Benzer bir sorunla İbrahim (1995a: 37-38;1995b: 51-52) de ilgilenmekte, sivil toplum ve demokratikleşme tartışmalarının tüm dünyada popüler hale gelmesinin nedenlerini tartışmaktadır⁵. İbrahim'e göre sivil toplum tartışmalarının tüm dünyaya yayılmasının üç temel nedeni vardır: (1) soğuk savaşın sona ermesi, (2) dünyanın farklı bölgelerindeki demokratikleşme hareketlerinin gösterim etkisi ve (3) yeni bir orta sınıfın meydana çıkması.

Sivil toplum kavramının 1980'li yıllardan bu yana demokratikleşme ile ilgili tartışmaların merkezinde yer almasında, hem Batılı kapitalist ülkelerdeki temsili demokrasi anlayışı ve refah devleti uygulamalarına, hem de sosyalist Doğu Bloku ülkelerde toplumu siyasal değişimin (sosyalizme/komünizme ulaşmanın) nesnesi olarak ele alan toplum mühendisliği uygulamalarına yönelik eleştirilerin önemli bir rolü olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Çünkü

sivil toplumu demokratikleşmenin vazgeçilmez, zorunlu bir ögesi olarak ele alan analizleri harekete geçiren temel nedenler arasında kutbun her iki yakasındaki ulus devletlerin başarısızlıklarının önemli bir rolü olmuştur: Isaac (1993: 359)'in de vurguladığı gibi kapitalist ya da sosyalist veya Batılı ya da Batılı olmamasından bağımsız olarak modern ulus devletler, toplum içerisindeki insani gücü ortaya çıkarmakta başarısız olmuşlar; bürokratik organizasyonlar ortaya çıkararak kitlelerin siyasal örgütlerini güçsüzleştirmişler ve merkezi devlet yapısını temel siyasal veri olarak kabul etmişlerdir: Ne liberal devletler temsili kurumlar aracılığıyla otonom bireyin siyasal süreçlere katılımını sağlamakta, ne de sosyalist devletler ilerici işçi sınıfının komünizme geçişte öncü rolü üstlenmesinde başarılı ve hatta istekli olmuşlardır.

Çağdaş siyasal sistemlerin, toplumsal sorunların belirlenmesi ve çözüme kavuşturulması sürecinde tüm toplum kesimlerinin etkin katılımına imkan verecek demokratik mekanizmaları ortaya çıkarmadaki görece başarısızlıklarını, tek başına liberalizm ve/veya sosyalizmin başarısızlığı ile açıklamak da mümkün değildir: Nitekim, Isaac'ın de vurguladığı gibi sorun hangi ideolojinin soğuk savaştan galip çıktığı değil, Batılı, Batılı olmayan, sosyalist ya da kapitalist “modern ulus devlet”in kendi doğası ile de çok yakından ilgilidir⁶: Modern devletin, kamusal alanı kaplayarak topluma müdahale eden, onu yönlendiren ve maniple eden karakteri, Batılı kapitalist toplumlarda refah devleti uygulamaları ve bu uygulamaların siyasal sonuçları ile kendini gösterirken; Batılı olmayan toplumlarda ise bu, (ister kapitalist, ister sosyalist olsun) belirli bir hedefe (modern veya komünist topluma) ulaşmayı kendine amaç edinmiş devletin, toplumu bir amaç etrafında mobilize etmeye, onu yönlendirmeye ve kendi çizdiği amaçlara uygun hale getirmeye (bürokrasi önderliğinde modernleştirmeye veya komünizm aşamasına ulaştırmaya) yönelik otoriter uygulamaları ile ortaya çıkmıştır⁷. Modern devletin sivil topluma müdahaleci karakteri, görece yeni bağımsızlığını kazanan ulus devletlerde de kendini yoğun olarak hissettirmiştir. Özellikle 1. Dünya Savaşı'nı takiben bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan ulus devletlerin modernleşme, ilerleme, kalkınma, Batılılaşma gibi adlar altında sürdürdükleri “dönüşüm” çabaları, çoğu zaman, böylesi bir amaç etrafında toplumu mobilize edecek, yönlendirecek, hatta gerektiğinde zorlayabilecek bir siyasi ve bürokratik gücü de zorunlu kılmıştır. Bu ulus devletlerde kurulan siyasi sistemler ise sivil toplumdaki örgütlenme ve ilişkilere duyarlı olmak bir yana, bu toplumsal kurum ve örgütlenme alışkanlıklarını baştan ayağa değiştirmeye, maniple etmeye çalışmışlardır.

Bu çerçevede 1980'lerde yeniden literatüre giren sivil toplum (ile ilgili tartışmalar), iki amaca birden hizmet eder hale gelmiştir. Bu tartışmalar bir yandan iktidarı elinde bulunduran ve toplumu kendi kapitalist ve/veya sosyalist siyasal amaçları doğrultusunda kalkındırmaya/dönüştürmeye çalışan kadronun

siyasal amaçlarının dışında “da” bir toplumun yaşamakta olduğunu, toplum denilen örgütlenmenin siyasal amaçların nesnesi haline getirilemeyeceğini; diğer yandan da toplumu kalıcı olarak dönüştürmenin yegane yolunun devlet mekanizmasını ele geçirerek toplumu dönüştürmek değil, toplumsal süreçlerde hakim hale gelerek devlet kurumunu dönüştürmeye mecbur bırakmak olduğunu vurgulamanın bir aracı, popüler bir ifadesi olarak kullanılmışlardır.

Çağdaş sivil toplum kavramını ve pratikte bu kavrama 1980 sonrasında yüklenen yeni işlev ve rolleri tartışabilmek amacıyla, Doğu Avrupa’daki otoriter rejimlerin demokratik siyasal yapılara dönüşmesinde önemli roller oynayan muhalefet hareketlerinin temel felsefesini oluşturan *siyasal karşıtı siyaset* (anti political politics) kavramına vurgulamadan geçmemek gerekir. Siyasal karşıtı siyaset kavramı bir yandan Doğu Avrupa’lı muhaliflerin siyasal sisteme bakışını ve otoriter sisteme karşı tavrını açıklamakta, diğer yandan da demokratik bir siyasal sistemde sivil toplumun üstlenmesi gereken rol ve işlevlerle ilgili ipuçları vermektedir. Çek muhalefetine önderi Vaclav Havel (1988: 398)’in tanımlamasıyla siyasal karşıtı siyaset, aşağıdan yukarı doğru yapılan siyasettir; bir başka deyişle kurum ve kuruluşların (apparatus) siyaseti değil, tam da onun yerine konmaya çalışılan insanların siyasetini ifade etmektedir. Havel (1988: 398) siyasal karşıtı siyaseti tanımlamak için *tezde* değil *kalpte* yeşeren bir siyaset tanımlamasını kullanmaktadır.

Jorgensen (1992: 32-60) de siyasal karşıtı siyaset kavramından yola çıkarak Doğu Avrupa’daki muhalefet hareketlerini ve bölgedeki siyasal dönüşümü analiz etmeye çalışır. Siyasal karşıtı siyaset kavramdan yola çıkarak bölgedeki demokratik dönüşümü tartışırken Jorgensen, Marxist-Gramscist ideoloji teorisinden, Manheim’in relativizminden ve Pareto’nun elit teorisinden hareketle geliştirdiği kuramsal çerçeveyi kullanır. Jorgensen’e göre Doğu Avrupa’daki muhalefet hareketleri içerisinden siyaset karşıtı bir siyasal hareket ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle buradaki siyasal hareketler siyaseti, siyasal iktidarı ele geçirme aracı, manipulasyon veya iyiye ulaşma sanatı olarak kullanmayıp, siyaseti anlamlı bir yaşama ulaşmanın, yaşamı koruyabilmenin ve ona hizmet etmenin yollarının aranmasına dair kolektif bir çaba olarak görmektedirler. Siyasal karşıtı siyaset, aynı zamanda, sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkiyi de betimleyen, demokratik bir siyasal sistem içerisinde sivil topluma biçilen yeni rolü de tanımlayan bir kavramsal çerçevedir. Jorgensen, bir sivil toplum hareketi olarak bu muhalefet hareketlerinin sivil topluma bakışlarının, Tocquavelli’nin kullandığı anlamda bir sivil toplum kavramına denk düşmeyip -yani daha çok ekonomik temelli ve toplumun kendi iç sorunlarına dönük hareketler olmaktan çok- doğrudan doğruya sivil toplumun kendisinden kaynaklanan ve oradan beslenen siyasi hareketler olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka deyişle bu hareketler sivil toplumu sadece demokratikleşme hedefine ulaşmak için bir araç olarak düşünmemekte, bu

siyasal hareketler içerisinde sivil toplum, bir yandan temel hakları garanti altına alan bir siyasal düzeni, diğer yandan da iktidarı toplum lehine değiştiren piyasa mekanizmasının kurulmasına yönelik düşünceleri ifade etmek için de kullanılmıştır.

Macar muhalefet hareketinin önde gelen isimlerinden George Konrad da siyasal karşıtı siyaset kavramı ile yakından ilgilenmektedir. Konrad'a göre siyasal karşıtı bir siyaset demek, siyasetin totaliter devletin dışında tanımlanması ve orada yapılması anlamına gelir. Konrad'ın siyasal karşıtı siyaset anlayışını analiz eden Kumar (1993: 102), Konrad'ın totaliter yönetimin dışında bir alanda gerçekleştirilen siyaset olarak tanımladığı siyasal karşıtı siyaset anlayışının, sivil toplum içerisinde bir araya gelen bireylerin kendi yaşam biçimlerini devletin siyaset yapılan mekanizmaları dışında bir yere oturtması ve bu mekanizmaları kullanmaksızın siyaset yapması olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir.

Siyasal karşıtı siyaset kavramı ilk başta, toplumun yukarıdan aşağıya yeniden biçimlendirildiği Doğu Avrupa'daki rejimlere bir tepki olarak çıkmakla birlikte, kavram daha sonra, demokrasiyi usuller ve kurallar dizgesi olarak tanımlayan temsili kapitalist demokrasiyi eleştirmek amacıyla da kullanılmıştır. Bir başka deyişle siyasal karşıtı siyaset, temsili demokrasinin “de” demokratikleştirilmesi gerektiği tartışmalarını harekete geçirirken, siyasetin kurallar ve kurumların da ötesinde insanların kendi yaşam biçimlerinin yeniden örgütlenmesi ile ilgili bir faaliyet olarak organize edilmesi gerektiğini vurgulamak için kullanılmıştır.

Sivil toplumun, hem temsili demokrasiyi yeniden demokratikleştirecek, onu toplumsal alana doğru genişletecek bir kavram olarak, hem de totaliter/otoriter yönetimlere karşı toplumsal olanın bir tepkisi olarak yeniden tanımlanması, sadece siyasal karşıtı siyaset kavramı dolayımı ile olmamıştır. Modern ulus devletin doğasından hareket eden görüşler de farklı açılardan sivil toplum demokrasi ilişkisini irdelemişler ve soğuk savaş sonrası dönemde nasıl bir demokrasi olması gerektiğini tartışmışlardır. 20. yüzyıl, bir yandan modern ulus devletin özel alana müdahale araçlarını çeşitlendirirken, diğer yandan da özel alana ait çıkar çatışmaları siyasal alana taşınmaya, devlet otoritesi toplumsal güçlerin eline geçmeye başlamıştır. Sonuçta modern devletin toplum üzerinde etkinliğini artırması ile birlikte devlet toplumsallaşırken (özel alanda çözülecek sorunların çözüm mekanı olurken), baskı gruplarının gelişmesiyle birlikte toplum devletleşmeye (özel alanda çözeceği soruları devlete taşımaya) başlamıştır. Nitekim 20. yüzyılın son çeyreğinde (yeniden) tartışmaya açılan sivil toplum kavramı da buna bir tepki olarak doğmuş; bu konudaki tartışmalar, devletin ortadan kalkması ve/veya onun etkinliğinin asgari düzeye indirilmesi değil, devlet ve toplumsal alan arasındaki sınırların, devlet toplum arasındaki

ilişkilerin ve siyasal dönüşümün dinamiklerinin yeniden çizilmesi konusunda yoğunlaşmıştır. Başka bir deyişle sivil toplum, temsili kapitalist demokrasinin taşıdığı eksikliklerin devlet toplum ilişkilerinin yeniden düşünülmesi ile nasıl aşılabileceğine, daha katılımcı bir demokrasiye, denetlenebilir, öngörülebilir bir devlet yönetimine nasıl ulaşılabilceğine ve otoriter yönetimlerin nasıl demokratikleştirilebileceğine ilişkin tartışmalar içerisindeki temel kavram haline gelmiştir (Naidoo-Tandon, 1999: 1)⁸.

Sivil toplumu demokrasinin diyalog alanı olarak tanımlayan görüşler de bu çerçeveden bakıldığında anlam kazanmaktadır. Demokratik pazarlığın, tartışmanın, uzlaşmanın ve denetimin, kısaca demokratik diyalogun gerçekleştiği tek alan olarak sivil toplum, ancak bu sayede demokrasiyi usuller ve kurallar dizgesi olmaktan çıkararak, onu toplumun özgür katılımı ile gerçekleştirilen bir süreç olarak tanımlamaya izin vermektedir (Chandhoke 1995: 242). Bu yargının altında ise hiç kuşkusuz, sivil toplumun ancak demokratik bir devlet içerisinde gerçek işlevlerini üstelenebileceği; bir devletin de aktif ve canlı bir sivil toplumun varlığı ile gerçekten demokratik bir yapıya kavuşabileceği yargısı yatmaktadır (Walzer, 1995: 104). Bununla birlikte demokrasiye ilişkin tartışmaların yapılması, görüşlerin dile getirilmesi sivil toplumun tek işlevi değildir. Demokrasinin toplumsallaştırılması ve denetlenebilir bir kamu yönetiminin ortaya çıkması gibi siyasi işlevleri yanında sivil toplum, gönüllü örgütler aracılığıyla kamusal işlerin yerine getirildiği bir alanı da ifade etmektedir. Farklı bir ifade ile sivil toplum, bir yandan siyasal alanı beslerken, diğer yandan da kamusal hizmetlerin yerine getirilmesini sağlamaktadır (Then-Walkenhorst, 1999: 124).

Çağdaş sivil toplumun demokrasi ve kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi bağlamında tanımlanması, aynı zamanda o topluma *sivil* sıfatını veren niteliklerin belirlenmesi açısından da önem taşımaktadır. Bir *toplumu*, *sivil* bir toplum olarak tanımlamaya imkan veren koşullar o toplumda, bireysel haklar, kişi dokunulmazlıkları, gönüllü örgütlenmeler, biçimsel meşruiyet, çoğulculuk ve özgür girişimin yasal bir zeminde tanımlanması (Cohen-Arato 1992: 38) ve bireyin sosyal gelişmenin temel taşlarından biri kabul edilmesidir (Ball-Knight, 1999: 22). Sivil toplum içerisinde bu haklara sahip bireyler, komşuluk ilişkileri, karşılıklı yardım örgütleri, ortak hizmetlerin yerine getirilmesi gibi sınıf ilişkilerini dikine kesen sosyal örgütlenmelerle ve aralarında çatışmalar olan otonom grupların kolektif seçenekler üzerindeki müzakere ve tartışmaları ile sivil toplumu dinamik ve canlı tutmaktadırlar. (Tester, 1992: 136-139). Sivil toplumu, sıradan bir toplumdan ayıran da o toplumun bu işlevlerle ve bu işlevleri yerine getirirken sahip olması gereken haklarla donanmış olmasıdır.

Sivil toplumun, katılımcı bir demokrasinin sağlanması olarak tanımlanan amacına ulaşabilmesi ve bireylerin gönüllü örgütler çevresinde örgütlenerek kamusal sorunlara ilişkin çözümler/düşünceler üretebilmesi, toplum içerisinde bulunan aktörlerin temel hak ve özgürlüklerinin anayasal olarak tanımlanmış olmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü sivil toplum, bir toplumdaki sosyal ilişkilerin olağan ve kendiliğinden ortaya çıkan sonuçları olarak tanımlanamayacağı gibi, kusursuz bir biçimde önceden tasarlanmış sosyal düzen olarak da tanımlanamaz. Sivil toplum kavramı ile, sadece kamusal problemler ve sosyal çıkarlarla ilgili olarak demokratik siyasal yapı içerisinde gerçekleştirilecek eşitler arası tartışma ve müzakere süreci kastedilmemekte (Naidoo-Tandon, 1999: 4), aynı zamanda da, belirli haklara sahip bireylerin sınırlandırılmamış örgütlenme ve müzakere özgürlüğünün öneminin de altı çizilmektedir. Bu nedenle de, Ball ve Knight (1999: 21)'in da belirttiği, kendi başına izlenmesi gereken önceden tanımlanmış kusursuz bir modeli, mükemmel bir siyasal örgütlenme biçimini veya bir ideolojik ön kabulü ifade etmez. Bu özelliğiyle de sivil toplum, Walzer (1995: 97-98)'in kelimeleriyle, “*herkesin içerisinde yer alacağı bir iyi yaşam için ortamların oluşturulması çabası*” halini alır.

Sivil toplum kavramının konuşlandırıldığı, kendiliğinden düzen ile önceden tasarlanmış düzen arasındaki noktayı daha iyi açıklayabilmek için *yansıma* (reflexivite), *simetrik karşılıklılık* (smetric reciprocity), ve *genelleştirilmiş toplumsal güven* (generalized social trust) kavramlarından yararlanmak mümkündür. Tester (1992: 96-108), yansıma ve simetrik karşılıklılığın dinamik sivil toplumun ortaya çıkması için gerekli olduğunu tartışmaktadır.

Soruyu soranın, cevabın da içerisinde yer alması şeklinde tanımlanan (Tester, 1992: 96-97,108) (sosyal) yansıma kavramı, toplum içerisinde bir sorunu/tartışmayı dile getiren kişi ya da grupların aynı zamanda çözümün içerisinde de yer alması anlamına gelmektedir. Böylece yansıma kavramı, sivil toplumun hem siyasal hem de kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde üstlendiği işlevlerin temeline yerleşir. Yani, yönetim kavramıyla ifade edilen devlet-toplum-birey ilişkisini de kapsayacak şekilde kullanılan ve Tester'in sivil toplumun vazgeçilmez koşullarından biri olarak adlandırdığı yansıma, kamusal sorunların, o sorunları dile getiren ve soruna muhatap olanların “*da*” katılımıyla çözülebileceği ilkesinin farklı bir ifadesi olarak karşımıza çıkar. Ve bu şekilde tanımlanan kavram, vatandaşların dahil oldukları, katıldıkları bir siyasal cemaatin –yani demokratik devletin- iyi bir yaşamın kurulmasının aracı olduğu yargısını destekler (Walzer, 1995: 91). Simetrik karşılıklılık kavramı ise sosyal ilişki içerisindeki kişi/gruplar arasındaki ilişkilerin yatay, yani eşitlerin ilişkisi şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Eşitler arası ilişkiler

kavramının açılımı dinamik bir sivil toplumun var olabilmesi için gerekli bir çok alt kuralı içinde barındırmaktadır.

Tester (1992: 28-29) bu kavramın sosyal ilişki içerisinde bulunan kişi, grup ve örgütlerin birbirleriyle eşit ve karşılıklı hak/sorumluluklara sahip olması anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu eşitlik aynı zamanda, patronaj ilişkilerinin ve diğer hiyerarşik toplumsal ilişkilerin sivil toplum içerisinde geçerliliğinin olmadığını da ifade eder. Toplum içerisinde dikey hiyerarşik ilişkilerin değil, eşitler arasındaki yatay ilişkilerin birincil hale getirilmesi kişi, grup ve kuruluşların otonomisini de garanti altına alır ve meşruiyetlerini devlet otoritesinin dışında bulan gönüllü örgütlenmelerin örgütlü devlet gücü karşısında kendilerini koruyabilmeleri konusunda da önemli işlevler üstlenir (Kumar, 1993: 386). Çünkü ancak eşitler arasındaki bir ilişkide emir-itaat ilişkisinden değil, müzakereden bahsedilebilecektir. Otonominin, simetrik eşitlik ilkesi ile garanti altına alınması, sivil toplum içerisindeki faaliyetlerin gönüllülüğü ilkesini de açıklamaktadır (Bell, 1999: 29). Çünkü, emir-itaat ilişkisinin olmadığı bir toplumsal yapıda, otonom ve benzer haklara sahip özneleri kamusal faaliyete o öznenin kendi iradesinden başka bir neden yönlendiremeyecektir. Böylece etnik grup, dini cemaat gibi kişinin belirli/sabit nitelikleri nedeniyle girdiği ve o örgütlenmelerden ayrılmasının kendisine oldukça fazla bir toplumsal maliyet yükleyebileceği kuruluşların aksine sivil toplum örgütlerine katılmak ve ayrılmak, otonom kamu özneleri (bireyler vb..) için bir hak olarak ortaya çıkmaktadır.

Dinamik bir sivil toplumun ortaya çıkması ve varlığını koruması için gerekli şartların neler olduğu konusunda Naidoo ve Tandon (1999: 10-12)'un kriterleri de Tester (1992) Foley ve Edward (1998)'in analizlerini destekler ve sivil toplumun bir süreç, bir kültür olma niteliğinin altını çizer. Yazarlar bu kriterleri: (1) gönüllü örgütlenme ve örgütsel otonomi, (2) kuruluşların çoğulculuğu, (3) uzmanlaşma ve farklılaşma, (4) değerler alanı olarak ortaya koymaktadırlar.

Naidoo ve Tandon (1999: 10-11), uzmanlaşma ve farklılaşmayı sivil toplumun yapısal ve işlevsel boyutu olarak tanımlamaktadırlar. Bu çerçevede uzmanlaşma ve farklılaşma, toplumdaki örgütsel yoğunluk ve çeşitlilik olarak tanımlanmaktadır: Belirli bir konuda faaliyet gösteren örgütlerin sayısı ne kadar çok ise ve ne kadar farklı konular toplumsal örgütlenmeler tarafından dile getiriliyorsa sivil toplumun o kadar uzmanlaşmış ve farklılaşmış olduğundan bahsetmek mümkündür.

Sivil toplumun bir değerler alanı oluşu –bu yazarlara göre- sivil toplumun normatif boyutunu oluşturmaktadır. Sivil toplumun varlığının bir ölçütü olarak normatif boyut, sivil toplumun, devlet ve piyasadan ayrı ondan bağımsız bir

kültür, değer üretebilmesi ile ilişkilendirilmektedir. Bu değerler, demokratik pratiklerin sivil toplum içerisindeki kamusal öznelerin kendi aralarında uymayı taahhüt ettikleri (sivil) normlar olarak ortaya çıkmaktadır. Kumar (1993: 383), sivil toplumun bu niteliğinin demokratik katılım için bireyleri eğitici bir niteliği olduğuna belirtmektedir. Naidoo ve Tandon (1999)'un kriterleri ve Tester (1992)'in tartıştığı simetrik karşılıklık ve geri dönüşlülük kavramları bir arada ele alınarak değerlendirildiğinde, bu kavramların genelleştirilmiş toplumsal güveni vurguladığı söylenilebilir. Genelleştirilmiş toplumsal güven kavramı, toplum içerisindeki insanların birbirlerine, hükümete, kamu kurumlarına karşı duydukları genel güven, iyimserlik ve tolerans duygusu olarak tanımlanabilir (Foley-Edward, 1998: 13). Bu tam da Giddens'in tanımladığı aktif güven kavramına denk düşmektedir. Bu genel güven havasıdır ki bireyleri siyasal sisteme ve kamusal alana katılmaya sevk ederek sivil toplumu, kültürel bir süreç ve demokrasinin sosyal sermayesi olarak tanımlamaya imkan vermektedir.

SONUÇ: ÇAĞDAŞ BİR SİVİL TOPLUM TANIMI ÜZERİNE

Soğuk savaşın sona erdiği 1980'lerden bu yana sivil toplum kavramını demokrasi ile ilgili tartışmaların merkezine oturtan temel neden, öncesindeki dönemde "toplum"un farklı biçimlerde de olsa nesneleştirilmesine duyulan tepkidir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, Batılı veya Batılı olmayan, kapitalist veya sosyalist tüm modern ulus devletler, farklı düzey ve/veya mekanizmalarla da olsa, toplumu dönüştürmeye, ona biçim vermeye, manipüle etmeye çalışmışlardır. Bir başka ifade ile, gerçek demokrasinin sadece kendi siyasal örgütlenme biçimleri ve dünya görüşleri etrafında gerçekleştirilebileceğini savunan Birinci Dünya (Batılı kapitalist ülkeler) ve İkinci Dünya (sosyalist blok) ülkeleri ve ülkelerini (kapitalist veya sosyalist yoldan) kalkındırmaya, modernleştirmeye, ilerletmeye, Batılılaştırmaya... çalışan Üçüncü Dünya ülkeleri, toplumun kendisinin -demos'un- iktidarını gerçekleştirmekte yeterince başarılı, hatta Isaac (1993: 359)'ın da vurguladığı gibi istekli dahi olamamışlardır, aksine, soğuk savaşın keskin ideolojik rekabet ortamında kendi toplumlarını, siyasal düşüncelerinin nesnesi olarak göyerek dönüştürmeye çabalamışlardır.

Hem otoriter ve totaliter yönetimlere karşı demokratik bir siyasal sistemin varlığını ve istikrarını garanti altına alabilecek, hem de demokrasiyi kurallar, kurumlar ve usuller dizgesi olmaktan çıkararak onu toplumsal alana doğru genişletebilecek temel öğenin aktif ve dinamik bir sivil toplum olduğu düşüncesi, tüm dünyanın soğuk savaştan çıkardığı bir "kıssadan hisse" olmuştur. Bu nedenle çağdaş bir sivil toplum tanımının da, tüm dünyanın soğuk savaştan çıkardığı bu kıssadan hisseyi bünyesinde taşıması, demokrasiyi,

yurttaşların eşit haklara sahip olarak katıldıkları gönüllü örgütlenmeler ve toplumsal müzakerelerle temellendirmesi gerekmektedir. Ancak, demokrasi tanımına aktif ve dinamik bir sivil toplum, sivil toplum tanımına da yurttaşın sınırlandırılmamış örgütlenme, müzakere ve ifade özgürlüklerini eklemeksizin, demokrasinin varlığını, etkililiğini ve verimliliğini güvence altına alacak bir sivil toplum olgusundan bahsetmek mümkün değildir.

Tüm bu tartışmalardan yola çıkarak, 1980'lerle birlikte sivil toplum kavramının tüm dünyada popüler hale gelmesine yol açan tüm nedenleri ve çağdaş sivil toplumun yukarıda tartışılan işlevlerini de dikkate alarak, çağdaş bir sivil toplum tanımı yapılmaya çalışılırsa, en genel ifade ile şunlar söylenilebilir:

Sivil toplum, devletin, ekonominin ve özel alanın dışında fakat onları dinamik olarak besleyen ve onlardan beslenen, herkesinkiyle aynı ve yasal zeminde güvence altına alınmış haklara sahip bireylerin gönüllülük esasına dayanan yatay ilişkileri temelinde yükselen bir toplumsal örgütlenme alanı; önceden belirlenmiş kusursuz bir düzen ile insanı ilişkilerin kendiliğinden sonuçları arasında duran ve bireylerin eşitler arası ilişkileriyle kurdukları örgütlerin sınırlandırılmamış müzakere süreçleriyle oluşturdukları bir ilişkiler ağı ve bu ilişkiler ağı ile oluşan bir hegemonya alanı olarak tanımlanabilir.

NOTLAR:

¹ Antik Yunan'da özel ve kamusal alanla ilgili tanımlamalar ve özel/kamusal alan farklılığı için ayrıca bkz., Habermas (1997: 60); Inwood (1984: 40) ve Şenel (1970: 93).

² Sosyal sözleşme kavramı literatürde, meşru yönetimi, devleti, özgür ahlaki bireylerin gönüllü sözleşmelerinin insan yapımı ürünü olarak ele alan teoriler için kullanılmaktadır. Bu konu için ayrıca bkz. Miller (1991: 478-480); Lessnof (1990: 3-8); Forsyth (1994: 48-49); Boucher ve Kelly (1994: 2) sosyal sözleşme düşüncesinin temellerini Antik Yunan'a kadar götürür.

³ Hampton (1986:256) sözleşme teorilerini iki kategori altında sınıflandırır. *Temsilci* türdeki sözleşme teorileri insanların somut, temel ihtiyaçlarını karşılamak şartıyla kendi iktidarlarını siyasal yöneticilere ödünç verdiğini iddia ederlerken; *yabancılaşmacı türdeki* sözleşme teorileri ise insanların, somut temel ihtiyaçlarının karşılanması beklentisiyle kendi iktidarını siyasal yöneticilere devrettiğini varsayarak mutlak devleti meşrulaştırmaktadırlar. Bir başka deyişle temsilci sözleşme teorileri bir yöneten-yönetilen ilişkisi tasarlarlarken; Hobbes ve Rousseau'nun da aralarında yer aldığı yabancılaşmacı sosyal sözleşme teorileri bir efendi/köle ilişkisi tasarlamaktadırlar.

⁴ Tocqueville'nin sivil toplum, devlet ve siyasal toplumla ilgili düşünceleriyle ilgili analizler için bkz: Keane (1994: 79-82); Zabcı (1997: 40-43); Ehrenberg (1999: 160-167); Cohen,-Arato (115-117); Isaac (1993: 356); Kumar (1993: 381); Foley-Edward (1998: 7); Whittington (1998: 21-24).

⁵ Schwedler (1995: 7) sivil toplum ve demokratikleşme kavramlarının tüm dünyaya yayılma nedenlerini Orta Doğu bağlamında analiz eder. Yazar 1980'in ilk yıllarından bu yana Orta Doğu üzerine yapılan çalışmalarda üç problematik etrafında yoğunlaştığını belirtir. Bu sorunlar Bu bölgede sivil toplum var mıydı? Mevcut idari otoriteye karşı durabilir mi? Ne tür gruplar sivil toplumun parçası olarak ele alınmalıdır? Norton (1995: 9)'da Orta doğu da sivil toplum var mı sorusunu tartışırken bir çok yazarın bu konuda derin endişeler taşıdığını ve üstelik yakın gelecekte de özellikle Arap toplumlarında aktif, hareketli bir sivil toplumun ortaya çıkması konusunda ortak bir iyimserliğin olmadığını altını çizmektedir. Afrika özelinde sivil toplum ile ilgili sorunları tartışan Ostrom (1990: 228-244) ise konuyu anayasal haklar bağlamında değerlendirmektedir. Yine aynı konuda Harbeson (1990: 174-192). Hudson (1995: 61-76) ve Anderson (1995: 77-92) da Arap toplumlarında sivil toplumun ortaya çıkması ile siyasal kültür arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

⁶ Gerek Batılı, gerekse Batılı olmayan toplumlarda modern ulus devlet kurumlarında ortaya çıkan otoriter, merkezileşmeci ve müdahaleci etkinin sivil toplum kavramı çerçevesindeki eleştirileri için bkz. Hirst (1994: 244-245); Hall (2000: 48-49) ve Habermas (1997).

⁷ Gerek Batı'da ve gerekse Batı'lı olmayan toplumlarda modern ulus devlet kurumlarında ortaya çıkan otoriter, merkezileşmeci ve müdahaleci etkinin sivil toplum kavramı çerçevesinde yapılan eleştirileri için bkz. Hirst (1994: 244-245); Hall (2000: 48-49); Shills (1992: 7); Habermas (1997).

⁸ Sivil toplumun geliştirilmesinin sıradan insanların deneyim ve algılarındaki gelişmeyle ilgili olduğunu belirten Ball ve Knight (1999: 24-25), global düzeyde sivil toplumun geliştirilmesi için sıradan insanların şu soruları yanıtlaması gerektiğini belirtmektedirler: (1) İyi bir toplum görüşünüz nedir? Bugünün toplumları o ideale nasıl ulaşabilir; (2) iyi bir toplumda yurttaşların hükümetleri ve piyasaların sorumluluk ve rolleri ne olmalıdır? (3) böyle bir topluma ulaşabilmek için ne yapılması gerekmektedir?

KAYNAKÇA

Akal, C.B. (2000) **İktidarın Üç Yüzü**, Ankara: Dost Yayınları.

Anderson, L. (1995) "Democracy in The Arap World: Critique of the Political Culture Approach" in R. Brynen, B. Korany, P. Noble, Lynne (eds.), **Political Liberatization And Democratization in The Arap World**, Vol. 1, London: Rienner Publ.

Arendt, H. (1958) **Human Condition**, Chicago: Chicago University Press.

Arendt, H. (1996) **Geçmişle Gelecek Arasında**, (Çev: B.S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.

Aristoteles, (1990) **Politika**, (Çev: M. Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Ashcraft, R. (1994) "Locke's Political Philosophy" in V. Chappell (ed.), **The Cambridge Companion To John Locke**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ball C., Knight, B. (1999) "Why We Listen To Citizens" in E. Mbogori (ed.), **Civil Society at the Millenium**, Connecticut: Kumarian Press, 17-26.
- Bell, M. (1999) "Volunteering: Underpinning Social Action in Civil Society for the New Millennium" in E. Mbogori (ed.), **Civil Society at the Millenium**, Connecticut: Kumarian Press, 27-42.
- Boucher, D. and Kelly, P. (1994) "The Social Contract and its Critics: An Overview" in D. Boucher and P. Kelly (eds.), **The Social Contract from Hobbes to Rawls**, London: Routledge Inc.
- Cassirer, E. (1984) **Devlet Efsanesi**, (Çev: N. Arat), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Chandhoke, N. (1995) **State And Civil Society: Explanation in Political Theory**, New Delhi: Sage.
- Cohen, J. and A. Arato (1992) **Civil Society and Political Theory**, Cambridge: MIT Press.
- Çaha, Ö. (1996) **Sivil Kadın**, Ankara: Vadi.
- Ehrenberg, J. (1999) **Civil Society The Critical History of the Idea**, New York: New York University Press.
- Flyvbjerg, B. (1998) "Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society", **British Journal of Society**, 49, June Issue.
- Foley, M. and B. Edward (1998) "Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective", **American Behavioral Scientist**, 42, (September), 5-20.
- Forbes, H.R. (1966) **Towards a Dynamic Economics: Some Recent Developments of Economic Theory**, New York: Macmillan-St Martin's Press.
- Forsyth, M. (1994) " 'Hobbes' Contractarianism: A Comparative Analysis" in D. Boucher and P. Kelly (eds.), **The Social Contract From Hobbes To Rawls**, Ed., London: Routledge, 35-51.

- Gordon, R. (2000), "Kant, Smith And Hegel The Market And The Categorical Imperative" in F. Trentmann (ed.), **Paradoxes of Civil Society New Perspectives on Modern German and Britain History**, New York: Berghahn Books.
- Gramsci, A. (1986) **Hapishane Defterleri**, (çev: K. Somer), İstanbul: Onur Yay.
- Güriz, A. (1985) **Hukuk Felsefesi**, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Habermas, J. (1997) **Kamusalığın Yapısal Dönüşümü**, (çev: T. Bora ve M. Sancar), İstanbul: İletişim Yay.
- Hall, J.A. (2000) "Reflections on the Making of Civil Society" in F. Trentmann (ed.), **Paradoxes of Civil Society New Perspectives on Modern German and British History**, New York: Berghahn Books.
- Hampton, J. (1986) **Hobbes and the Social Contract Tradition**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Harbeson, J.W. (1990) "Centralization And Development in Eastern Africa" in J. Wunsch and D. Oluwu (eds.), **The Failure of Centralized State, Institutions and Self Governance in Africa**, Boulder: Westview Press.
- Hirst, P. (1994) "Associative Democracy", **Dissent**, Spring Issue, 241-247.
- Hudson, M.C. (1995) "The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing it Back in, Carefully" in R. Brynen, B. Korany and P. Noble Lynne (eds.), **Political Liberatization and Democratization in the Arap World**, Vol: 1, London: Rienner.
- Hyppolite, J. (1969) **Studies on Marx and Hegel**, (Trans. J. O'Neill), New York: Basic Books Inc.
- Ibrahim, S.E. (1995a) "Democratisation in the Arap World" in J. Schwedler (ed.), **Toward a Civil Society in the Middle East? A Premier**, London: Rienner.
- Ibrahim, S.E. (1995b) "Democratisation in the Arap World" in A.R. Norton (ed.), **Civil Sociey in the Middle East** Vol. 1, New York: E.J. Brill.
- Iltting, K.H. (1984) "Hegel's Conception of State and Marx Early Critique" in Z.A. Pelczynski (ed.), **The State & Civil Society Studies in Hegel's Political Philosophy**, Cambridge: Cambridge University Press.

- Inwood, M.J. (1984) "Hegel, Plato and Greek Sittlichkeit" in Z.A. Pelczynski (ed.), **The State & Civil Society Studies in Hegel's Political Philosophy**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Isaac, Jeffery C. (1993) "Civil Society and the Spirit of Revolt" **Dissent**, Summer Issue, 357-367.
- Jennings, J. (1994) "Rousseau, Social Contract and the Modern Leviathan" in D. Boucher and P. Kelly (eds.) **The Social Contract From Hobbes To Rawls**, London: Routledge, 115-132.
- Johnson, L. (1986) **Marxism Class Analysis and Socialist Pluralism: a Theoretical and Political Critique of Marxist Conception of Politics**, Winchester: Allen&Unwin.
- Keane, J. (1994) **Demokrasi ve Sivil Toplum**, (çev: N. Erdoğan), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Kortion, G. (1984) "Subjectivity and Civil Society" in Z.A. Pelczynski (ed.), **The State & Civil Society Studies in Hegel's Political Philosophy**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Köker, L. ve M.A. Ağaogulları (1990), **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara: İmge.
- Kumar, K. (1993) "Civil Society: An Inquiry into Usefulness of an Historical Term", **British Journal of Sociology**, 44 (September), 375-395.
- Larrain, J. (1983) **Marxism and Ideology**, Hong Kong: Humanities Press.
- Lessnoff, M. (1990) "Introduction: Social Contract" in M. Lessnoff (ed.), **Social Contract Theory**, Worcester: Billing&Sons Ltd.
- Marshall, John. (1994) **John Locke, Resistance, Religion and Responsibility**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1977) "German Ideology" in D. Mcellan (ed.), **Karl Marx: Selected Works**, Oxford: Oxford University Press, 159-191.
- Miller, D. (1991) "Social and Political Theory: Class, State, Revolution" in T. Carvey (ed.), **The Cambridge Companion to Marx**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Naidoo K-Tandon, R. (1999) "Promise of Civil Society" in E. Mbogori (ed.), **Civil Society at the Millenium**, Connecticut: Kumarian Press, 1-16.

- Neocleous, M. (1995) "From Civil Society to Social", **British Journal of Sociology**, 46, 395-408.
- Neocleous, M. (1996) **Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power**, London: Macmillan Press.
- Norton, R.A. (1995) "Introduction" in R.A. Norton (ed.), **Civil Society in the Middle East**, Newyork , Köln: E.J. Brill Inc.
- O'Neill, J. (1969) "Introduction: Hegel And Marx on History as Human History", **Studies on Marx and Hegel**, (Trans: J. O'Neill), New York: Basic Books Inc.
- Ostrom, V. (1990) "The Problem for Sovereignty In Human Affairs" in J. Wunsch, D. Oluwu (eds.), **The Failure of Centralized State, Institutions and Self Governance in Africa**, Westview Press. Boulder.
- Pelczynski, Z.A. (1984) "Introduction The Significance Of Hegel's Separation Of State And Civil Society" in Z.A. Pelczynski (ed.), **The State & Civil Society Studies in Hegel's Political Philosophy**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K. (1989) **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt 1, (Çev: M. Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Russel, B. (1945) **A History of Western Philosophy**, (8th ed.), New York: Simon and Schuster Inc.
- Schwedler, J. (1995) "Introduction: Civil Society and the Study of Middle East Politics" in J. Schwedler (ed.), **Toward Civil Society in the Middle East? A Primer**, Newyork: Lynne.
- Seligman, A. (1992) **The Idea of Civil Society**, New York: Free Press.
- Senett, (1996) **Kamusal İnsanın Çöküşü**, (Çev: S. Durak ve A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shills, E. (1992) "Civility And Civil Society" in E.C. Banfield (ed.), **Civility And Citizenship In Liberal Democratic Societies**, New York: Paragan House, 1-15.
- Şenel, A. (1995) **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Şenel, A. (1970) **Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üzerine**, Ankara: Sevinç Matbaası.

- Tester, K. (1992) **Civil Society**, London: Routledge Inc.
- Then, V., and Walkenhorst, P. (1999) "Strengthening Civil Society's Capacity to Promote Democratic Governance: The Role of Foundations" in E. Mbogori (ed.), **Civil Society at the Millenium**, Connecticut: Kumarian Press, 123-136.
- Tocqueville, A. De (1962) **Amerikan Demokrasisi**, (çev: T. Timur), İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yay.
- Walzer, M. (1992) "Civil Society Argument" in C. Moufe (ed.), **Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community**, London: Verso, 89-107.
- Whittington, K.E. (1998) "Revisiting Tocqueville's America, Society, Politics, and Association in The Nineteenth Century", **American Behavioural Science**, 42 (September), 21-32.
- Zabcı, F.Ç. (1997) **Siyasal Alanda Kamusal Alan Sorunsalı: Habermas ve Arendt**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.